

بررسی تطور تاریخی توجه به مزار مطهر امام رضا علیه السلام در ایران از آغاز تا پایان عصر صفویه

زینب الوندی طاهر^۱

ابوالفضل هادی منش^۲

چکیده

مضجع شریف امام رضا علیه السلام، از همان اوایل قرن سوم، مورد توجه ویژه ایرانیان قرار گرفت و منبع برکات و آثار فراوان فرهنگی و تمدنی برای مردم ایران شد. شناخت آثار فرهنگی مزار مطهر رضوی به عنوان یک مجموعه عظیم مذهبی و فرهنگی، امری ضروری است؛ چرا که آشنایی با پیشینه تاریخی و تاثیرات این مکان مقدس بر روی زندگی مردم می تواند در حفاظت، مقاوم سازی و توسعه کنونی مزار حضرت مورد استفاده قرار گیرد. در این پژوهش، نگارندگان با روش توصیفی - تحلیلی، به بررسی و شناخت این آثار فرهنگی در ایران، از آغاز تا پایان عصر صفویه پرداخته اند. یافته ها حاکی است: با گذشت زمان، مزار مطهر امام رضا علیه السلام از جهت معماری اسلامی و سنتی، رونق و فزونی قابل توجهی داشته و از طرفی، تلاش برای ایجاد رفاه حال زائران آن حضرت در طول دوران های مختلف، به عنوان یکی از محورهای مهم فعالیت های متولیان آستان قدس رضوی و همچنین اسکان علماء و سادات در جوار مزار مطهر امام رضا علیه السلام، در جهت تبلیغ دین و توسعه و ترویج مکتب اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام، اثرات فرهنگی قابل توجهی در ایران برجای گذاشته است.

کلیدواژه ها: طوس، مشهد، خراسان، مزار مطهر امام رضا علیه السلام، ایران، آثار فرهنگی.

۱. دانش پژوه تاریخ اسلام، جامعه الزهرا سلام الله علیها، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

۲. دکتری تاریخ تشیع، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۱

۱. بیان مسئله

بنیان اولیه شکل‌گیری مزار مطهر امام رضا علیه السلام، در قرن سوم هجری و در باغی منسوب به «حمیدبن قُحطَبه طایی»، از فرمانروایان خراسان، در قریه سناباد در نزدیکی طوس ایجاد شده است و منشاء اولیه و عامل اصلی پیدایش شهر مشهد و عظمت آن گردیده است؛ به طوری که با سکونت تدریجی شیعیان در اطراف مزار مطهر، این شهر نیز توسعه و گسترش یافت و به شهر مقدس «مشهدالرضا» معروف شد. بدین ترتیب با شکل‌گیری و پیدایش نخستین کالبد مزار مطهر رضوی و افزایش تدریجی جمعیت زائران و مجاوران آن حضرت، زیرساخت‌ها و عناصر شهری نظیر حصار، بازار و مناطق مسکونی نیز کم‌کم در این مکان پدید آمد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۹، ص ۳؛ صدوق، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۰۰ و مفید، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۷).

مزار مطهر امام رضا علیه السلام از آغاز بنا تاکنون، تاریخ پُر فراز و نشیبی را طی کرده است. این مزار که در شرقی‌ترین ولایت ایران یعنی خراسان واقع شده، از حوادث سیاسی متعددی در زمان‌های مختلف تأثیر پذیرفته است. هرچند که مزار مطهر رضوی در معرض تهاجم اقوام بیابان‌گرد شرقی بوده است، اما هر بار در اندک‌زمانی، بازسازی و بر شکوه آن بیش از پیش افزوده گشت. با شهادت امام علی بن موسی الرضا علیه السلام از یک‌سو، علاقه‌مندان به مکتب اهل‌بیت علیهم السلام به ویژه امام رضا علیه السلام بیشتر می‌شدند و مشتاقان آن حضرت با تحمل زحمات بسیار به زیارت ایشان همت می‌گماشتند. از سوی دیگر، با گذشت زمان، فضاهای زیارتی همراه با معماری اسلامی و سنتی، رونق و فزونی یافته و تلاش برای ایجاد رفاه حال زائران آن حضرت در طول دوران‌های مختلف، به‌عنوان یکی از محورهای مهم فعالیت‌های متصدیان مشهدالرضا علیه السلام محسوب گردید و در نهایت، اسکان علماء و سادات در جوار مزار مطهر امام رضا علیه السلام در راستای تبلیغ دین و توسعه و ترویج مکتب تشیع نیز اهمیت بسزایی یافت.

بررسی تأثیر وجود مضجع امام در ایران، موضوعی است که مورد توجه پژوهشگران مختلف قرار گرفته و آثاری در این زمینه پدید آمده است، از جمله:

- مقاله «نقش امام رضا علیه السلام در فرهنگ و تمدن تشیع در ایران» به قلم کوروش بابلی: نویسنده در این مقاله به دنبال اثبات این فرضیه است که سفر تاریخی امام رضا

علیه السلام به ایران، از جهات گوناگون، از قبیل گرایش مردم به تشیع و گسترش معارف شیعی، توانست نقش مهمی را در شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی ایرانیان به وجود آورد.

- مقاله «مطالعه تأثیرات فرهنگی و اجتماعی زیارت امام رضا علیه السلام در تبادل و ارتقای فرهنگی جوامع مسلمان» به قلم رضا کشاورز و سید مهدی دلبری: در این مقاله، نقش سفرهای زیارتی به مشهد مقدس و تأثیرات فرهنگی و اجتماعی زیارت امام رضا علیه السلام در ارتقای فرهنگی و اجتماعی مردم بررسی شده است.

- مقاله «حفاظت و ارائه میراث فرهنگی در حرم رضوی علیه السلام» به قلم مریم رفیعی: این مقاله، وضعیت فعلی حرم مطهر رضوی علیه السلام را از نظر هنری، قبل و بعد از رسمی شدن مذهب تشیع در عصر صفوی بررسی می‌کند.

- مقاله «نقش و جایگاه حرم مطهر رضوی در شکل‌گیری و تکامل حیات شهری مشهدالرضا علیه السلام» به نویسندگی علی زارعی، حسن هاشمی زرج آباد و ذبیح الله مسعودی: نویسندگان در این مقاله سعی دارند تا با استناد به قرائن تاریخی، بیان نمایند که مشهدالرضا علیه السلام در مسیر تکامل خویش در عصر صفوی و پایتختی آن در دوره زمامداری نادری و شکوفایی آن در طول سلطنت قاجار، از ابتدای شکل‌گیری تا به امروز موجودیت خویش را مدیون وجود مزار مطهر امام رضا علیه السلام است.

با وجود تمام این منابع، اثر مستقلی که به بررسی آثار فرهنگی این مضجع شریف در بازه زمانی مورد نظر بپردازد یافت نشد و لذا نگارندگان به دنبال پرکردن این خلأ پژوهشی هستند. هدف این مقاله، تبیین آثار فرهنگی حرم مطهر امام رضا علیه السلام، به عنوان مجموعه مذهبی و فرهنگی عظیم و یکپارچه است. بنابراین، این پژوهش می‌کوشد که به سیر تحولات تاریخی این مرقد مطهر بپردازد. از این رو پژوهش حاضر با روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و با استفاده از روش جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای انجام می‌شود. در این راستا مهم‌ترین سؤال مقاله این است که، «آثار فرهنگی مزار مطهر امام رضا علیه السلام، در ایران از آغاز تا پایان عصر صفویه» چیست؟

همچنین در انجام این پژوهش به سوالات فرعی نیز پاسخ داده می‌شود که عبارتند از: آثار فرهنگی مزار مطهر امام رضا علیه السلام، در ایران از آغاز تا پایان عصر صفویه در زندگی مردم چگونه بوده است؟ مزار مطهر امام رضا علیه السلام، چگونه منشاء تحولات عمیق

فرهنگی در فرهنگ مردم خراسان از آغاز تا پایان عصر صفویه گردیده است؟

۲. اسباب و علل مؤثر در توجه تاریخی و هویتی به مزار مطهر رضوی

۱-۲. زیارت

زیارت، از نظر لغوی، به معنای آمدن یا رفتن به جایی به قصد ملاقات و دیدار کسی یا جایی به کار رفته است. در ریشه این واژه، مفهوم «میل و گرایش» نهفته است (دهخدا، ۱۳۵۲ش، ج ۲، ص ۱۵۹۹)؛ گویی زیارت‌کننده، از دیگران روی گرداننده و به سوی زیارت شونده تمایل پیدا کرده است.

به لحاظ مذهبی و اجتماعی، زیارت مراسمی دیرینه و متداول بین اقوام و مذاهب و ادیان گوناگون است؛ اما از نظر محتوایی و روش، گونه‌های متفاوتی دارد و هر دین و مذهبی بر اساس مبنای اعتقادی و بزرگان و رهبران مذهبی و احساسات و عواطف انسانی خود، به مراسم زیارت توجه دارد. پیروان مذهب تشیع دوازده امامی نیز از این روش و سنت که از ابتدای ظهور اسلام در مدینه النبوی با حضور پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بر مزار شهدای احد و سایر شهدای صدر اسلام در قبرستان بقیع مرسوم شده است، استقبال و به آن توجه زیادی کرده‌اند. همچنین در طول تاریخ اسلام و شیعه، اخبار و احادیث فراوانی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام، مبنی بر اهمیت و جایگاه زیارت به عنوان یک امر مهم و وظیفه شرعی هر مسلمان در کتب حدیثی نقل شده است (نراقی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۸۸۹).

در واقع، زیارت در تاریخ شیعیان، یک مراسم بنیادین و راهبردی است که به تدریج و در طول تاریخ شیعه، رو به کمال نهاده و ضمن تبدیل شدن به فرهنگی سازنده و مؤثر، از مقام و جایگاه خاصی در بین پیروان مذهب تشیع اثناعشری برخوردار است. اهمیت و قداست زیارت موجب شده است تا در طول اعصار گذشته، زائران زیادی با پای پیاده از اقصی نقاط جهان به زیارت قبور ائمه اطهار علیهم السلام به ویژه مزار مطهر امام رضا علیه السلام مشرف شوند. البته سفرهای زیارتی در گذشته بی مخاطره نبوده و در کنار تحمل گرما و سرما و دشواری راه، بیم راهزنان نیز مسافران پیاده را از امنیت خویش نگران می‌ساخته است. با این وجود، همه دشواری‌ها را به جان خریده و به زیارت مشرف می‌شدند.

مزار مطهر امام رضا علیه السلام، مهم ترین و ارزشمندترین مکانی بود که یک فرد شیعه در داخل ایران می توانست برای رفع حاجات خود دست نیاز به دامن صاحب مزار متبرکه دراز کند. مزار مطهر رضوی در هیچ دوره ای به اندازه دوره حاکمیت صفویان رونق نداشته است. این رونق، همراه با حضور مردمی که تحقق آمال خود را به دست امام رضا علیه السلام می دیدند، چشم نوازتر می شد.

همین امر به نوبه خود موجب گسترش تشیع و به طور مشخص، فرهنگ زیارت قبور ائمه اطهار علیهم السلام و توسل به ایشان می شد. یکی از کارآمدترین و زود بازده ترین موضوعات در جریان ترویج تشیع در عصر صفوی، زیارت اماکن مقدس شیعی بود و صفویان با جدیت فراوان، فرهنگ زیارت را ترویج می کردند. در این دوره، بحث مهم زیارت، جنبه عملی به خود گرفت و به لحاظ کمی، گسترش فوق العاده ای یافت. ورود علماء به صحنه امور مذهبی کشور و قدرت گیری آن ها در این دوره و در کنار آنها، مداحان و تبرائیان^۱، زمینه را برای آشنایی بیشتر مردم با این امور فراهم ساخت و نتیجه آن شد که اماکنی مانند مزار مطهر امام رضا علیه السلام مورد توجه روزافزون قرار گرفت. توجهی که توأم با اخلاص ورزی های فراوانی بوده است (مطهری و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۹-۳۶).

باید دانست که رشد و ارتقای فرهنگی و توسعه ملت های مسلمان در کنار تعامل و وحدت، از طریق راهکارهای گوناگون و از جمله زیارت، می تواند زمینه لازم برای

۱. تبرائیان گروهی از شیعه هستند که برای تبلیغ حکومت صفویه و ترویج مذهب تشیع، در زمان حکومت شاه اسماعیل اول و فرزندش شاه طهماسب به وجود آمدند. تبرائیان در کوچه ها و بازارها با صدای بلند به بیان محبت نسبت به علی بن ابی طالب علیه السلام و فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله و طعن و لعن مخالفان ولایت علی بن ابیطالب علیه السلام می پرداختند.

برخی از علمای شیعه با کارها و روش آن ها مخالف بودند. در دوران شاه اسماعیل دوم این کار به شدت منع و مرتکبین این عمل به قتل می رسیدند. پس از شاه اسماعیل دوم این عمل توسط دیگر سلاطین صفوی منع شد، ولی برخورد تنیدی انجام نمی گرفت. در دوران افشاریه، زندیه و قاجار نیز با این کار مقابله و از نظر حکومتی منع می شد، اما در بین مردم عادی این عمل به صورت مراسم های خاصی انجام می گرفت (کاتبی، مرآت الممالک، ۱۳۵۵، ص ۱۷۰؛ راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، ۱۳۸۲ش، ج ۸، ص ۱۳۶؛ جعفریان، صفویه در عرصه دین فرهنگ و سیاست، ۱۳۷۹ش، ج ۲، ص ۷۷۳)

بازآفرینی فرهنگ و تمدن قدرتمند اسلامی را فراهم کند. زیارت یکی از راه‌های تقویت معنویت و ایجاد ارتباط انسان با معبود به شمار می‌رود. در کنار آن، ارتباطات اجتماعی باعث تبادل و ارتقای فرهنگی مسلمانان نیز می‌شود.

حرم مطهر امام رضا علیه السلام، با برخورداری از امکانات مذهبی، فرهنگی، اجتماعی و معماری چشم‌نواز اسلامی، که زیبایی معنوی خاصی را متبادر می‌کند، در کنار طیف وسیع مسئولان و کارکنان خدمتگزار آن و تنوعی از برنامه‌های آموزشی، تبلیغی و فرهنگی، می‌تواند بستر مناسبی برای فرهنگ‌سازی زیارت و استفاده از این فرصت برای هم‌اندیشی و همگرایی معنوی زائران و تعمیق اعتقادات مشترک فرهنگی آنان و حتی دیگر مذاهب با تاسی از آیین حنیف اسلام فراهم کند.

زیارت مشهد مقدس به عنوان یکی از بارزترین جلوه‌های اجتماعات دینی، از ابزار مؤثر در تعاملات فرهنگی و آشنایی با فرهنگ و تمدن ملت‌هاست و فرهنگ که نماد هویت و منزلت جوامع و ملل است، از آن تأثیر می‌پذیرد. با توجه به کثرت جوامع و توده‌های مسلمان و تمایل روزافزون آنان به زیارت پیشوایان دینی، سفرهای زیارتی به ویژه در بین اقوام شیعه مذهب، اهمیتی وافر یافته و یکی از گزاره‌ها و فرصت‌های مغتنم در ترویج بنیان‌های فرهنگ اسلامی و ارتقای سطح فرهنگی مسلمانان شده است. به علاوه تأثیر برجسته‌ای در تعامل و همگرایی و تعالی فرهنگی مردم و ارتقای قدرت فرهنگی مسلمانان و نیز بسترسازی برای تعاملات گسترده فرهنگی و اجتماعی دارد.

وجود جاذبه‌های زیارتی در ایران و در صدر آن، مزار ملکوتی امام رضا علیه السلام در شهر مشهد، شرایط ارزشمندی را فراهم کرده تا ضمن تأثیر مستقیم معنوی و فرهنگی فضای مزار و مراسم و برنامه‌های زیارت بر زائران، اثربخشی مجموعه ارزشمندی از اندیشه، آداب و رسوم فرهنگی و اجتماعی، که در این شهر زیارتگاهی حاکم است، نیز مشهود باشد. بدیهی است که شهر مشهد مقدس به عنوان نزدیک‌ترین جغرافیای محیط بر مزار مطهر، که به برکت وجود مزار شریف امام رضا علیه السلام در طول قرن‌های گذشته، به شکل قابل توجهی رشد و گسترش یافته است، باید بیشترین سنخیت را از منظر فرهنگی با فضای قدسی مزار مطهر داشته باشد و فرهنگ صحیح اسلامی را برای زائران دیگر کشورها تداعی کند. در واقع، ویژگی اصلی شهر بزرگ مشهد، هویت زیارتی است که در طول تاریخ شکل گرفته و در انسجام بخشی هویت فرهنگی شهر، نقش اساسی دارد. وجه تمایز شهر مشهد با دیگر شهرهای کشور، پیوست فرهنگی زیارت است.

۲-۲. آیین ها و مراسم آیینی

مزار مطهر امام رضا علیه السلام از اولین سال‌های پیدایش تاکنون، همواره مرکز تجمعات مذهبی و فرهنگی بوده است و با گذشت زمان، برخی از فعالیت‌های فرهنگی مانند رسم قدیمی و منحصر به فرد «مراسم قرائت قرآن» و «آموزش قرآن» به تدریج توسعه یافته، سازمان دهی و نهادینه شده است؛ به گونه‌ای که اکنون مراسم قرائت قرآن، به‌عنوان یکی از مراسم‌های مهم و قدیمی، همه‌روزه صبح و شام برگزار می‌گردد و دارالقرآن کریم در مزار مطهر رضوی، منشأ بسیاری از خدمات قرآنی و فرهنگی است.

قرائت قرآن به‌عنوان یکی از اعمال عبادی، به ویژه در اماکن مقدس و مزارات سرزمین‌های اسلامی، از آغاز اسلام وجود داشته و با پیدایش مشهدالرضا علیه السلام در قرن سوم هجری و حضور زائران در اطراف مزار مطهر امام رضا علیه السلام، قرائت قرآن در حرم رضوی نیز رایج بوده است. در قرن چهارم هجری قمری نیز زائران در کنار مزار مطهر امام رضا علیه السلام قرآن تلاوت می‌کرده‌اند.

اولین و قدیمی‌ترین خبر در خصوص برگزاری آیین قرائت قرآن در مزار مطهر رضوی، گزارش فضل‌الله روزبهان خنجی است. او در شرح سفر زیارتی محمدخان شیبانی به مشهد رضوی، در وصف مراسم قرائت قرآن حفاظ می‌نویسد: «... و اشارت علیّه سانح شد که حفاظ، بیرون قبه، قرائت قرآن نمایند و فرمودند مکروه است در پایین قبر قرآن خوانند» (خنجی، ۱۳۵۵، ج ۱، ص ۳۳۹-۳۴۰) و تأکید نمودند که «...باید بعد از این، حفاظ مزار مقدس رضوی، در بیرون قبه تلاوت نمایند به رعایت ادب اقرب است» (همان، ص ۳۴۱). سپس مولانا حافظ جامی، غزلی ترکی در هشت بیت در منقبت امام رضا علیه السلام قرائت کرد و آن‌گاه حدیث قدسی به اسناد مسلسل، به روایت امام رضا علیه السلام قرائت و ترجمه شد و همگان فیض بردند (همان، ص ۳۴۲).

از مضمون خبر فضل‌الله خنجی موارد مهمی در خصوص قدمت و چگونگی این مراسم استفاده می‌شود. از جمله اینکه مراسم مزبور پیش از این تاریخ نیز برگزار می‌شده است و از آن زمان به بعد، مکان برگزاری مراسم تغییر یافته است. دیگر اینکه در تشریفات مراسم بوده است که در پایان تلاوت قرآن، تعقیباتی صورت گرفته است و احادیث و شعر قرائت شود که بعدها منشآت خواجه نصیرالدین طوسی و مدایح دوازده امام، جای آن را گرفته است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲، ج ۱-۲، ص ۳۷۹).

از دوره صفویه به بعد، آگاهی‌های بیشتری درباره پیشینه این مراسم به دست می‌آید. با توسعه اماکن رضوی و ایجاد تشکیلات اداری و گسترش خدمات رفاهی، به موضوع قرائت قرآن نیز توجه خاص به عمل آمد. وجود وقف‌نامه‌هایی که بخشی از عواید آن برای این مراسم اختصاص یافته است و اسناد هزینه‌موجب حفاظ و مراسم و وجود اصطلاحات مربوط به این مراسم، مانند «صدر الحفظ»، «حافظ»، «سلطان القراء» و «صدر القراء» و نام حفاظ و قاریان دوره صفویه، از جمله شواهد تاریخی اهمیت و رونق این مراسم در قرن دهم هجری قمری است (قصابیان، ۱۳۸۵، ص ۸۴-۱۰۰).

۲-۳. حضور علماء و دوستداران اهل بیت علیهم السلام

پس از شهادت امام رضا علیه السلام، دوستان و شیعیان، متوجه زیارت آن حضرت شدند. مزار مطهر امام رضا علیه السلام نخست محوطه کوچکی بود که در میان باغ بزرگی قرار داشت. تاریخ نشان می‌دهد مزار مطهر امام رضا علیه السلام از همان روز نخست، خادم داشته و شخصی کلیددار مزار مطهر بوده است. پس از مدتی، در کنار مزار مطهر، مسجدی ساخته شده و در اختیار زائران قرار گرفته است. به موازات ساختن مسجد، رباط‌هایی نیز برای سکونت زائران امام رضا علیه السلام ساخته شد و متصدیان در آن جا به فعالیت می‌پرداختند و برای رفاه و آسایش زائران کوشش می‌کردند (عطاردی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۶۲۸).

ظاهراً نخستین گروهی که در کنار مزار مطهر امام رضا علیه السلام سکونت اختیار کردند، خادمان مزار مطهر، کسبه و اصناف بوده‌اند. از این زمان به بعد، مزار مطهر، محل مسکونی می‌شود و اندک اندک در آن جا سکونت می‌یابند و بعد از مدتی، حالت یک قصبه به خود می‌گیرد و به «مشهدالرضا علیه السلام» معروف می‌گردد. نام «مشهد»، یعنی محل شهادت، از ابتدای قرن سوم هجری قمری که امام رضا علیه السلام در این محل به شهادت رسید، پدیدار شد. در قرون سوم و چهارم هجری، سه گروه در شهر مشهد اقامت داشتند: نخست، خادمان و کارگزاران مزار مطهر؛ دوم، علماء و سادات که

۱. رباط منحصراً به ساختمان‌های کنار راه و به‌ویژه بیرون از شهر و آبادی اطلاق می‌گردد. رباط علاوه بر حوض و آب انبار، دارای اتاق‌های متعددی است که گرداگرد حیاطی را فرا گرفته و مسافران می‌توانند یک یا چند شب در آن بیاسایند (پیرنیا و معاریان، ۱۳۹۰، ص ۲۳۲)

برای قرب جوار، تبلیغ احکام و اقامه شعائر دینی در آنجا سکونت داشتند و سوم، افرادی که برای کسب و کار به آنجا مهاجرت کرده بودند و حوائج ساکنان و زائران را برآورده می‌کردند (همان، ص ۶۲۹).

بر اساس برخی منابع، فعالیت‌های علمی از قبیل نقل حدیث و تدریس برخی کتاب‌ها و مباحث علمی در این ناحیه، خاصه در مزار مطهر امام رضا علیه السلام، در قرن‌های پیش از دوره صفویه نیز رواج داشته است. حتی برخی عالمان بزرگ در این شهر سکونت داشته و محافل علمی تشکیل داده بودند. از جمله: شیخ طوسی، حسین بن عبدالصمد حارثی، ابوالبرکات محمد بن اسماعیل مشهدی، ابن ابی‌جمهور و خواجه نصیرالدین طوسی (صدوق، ۱۴۰۰، ج ۱، ص ۱۰۳-۱۰۶). در ادامه، شرح حال مختصری از برخی از این بزرگان ذکر می‌کنیم:

۲-۴. مدارس علمیه

شرق ایران به ویژه خراسان در سده‌های نخست اسلامی، همواره به عنوان یک کانون مهم علمی محسوب می‌شده است. بیشتر صاحب‌نظران در این باره معتقدند که مدرسه در خراسان، شکل گرفته و از آن جا به سایر نقاط گسترش یافته است (هیلن برند، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۴۰۹).

از دیگر سو، شهر طوس با توجه به وجود مزار مطهر امام رضا علیه السلام، به یکی از مهم‌ترین شهرهای خراسان بدل گشته و مدارس متعددی در آن ایجاد گردیده است. با ورود امام رضا علیه السلام به خراسان، انقلاب عظیمی از نظر علمی و فرهنگی اتفاق افتاد و پس از شهادت حضرت، بر گرد مزار مطهر ایشان، مجالس علمی و تدریس برپا و مدارس ساختن شد؛ هرچند در نتیجه تحولات سیاسی و بلاهای طبیعی که بر این شهر وارد آمده، بسیاری از این مدارس نابود شده‌اند.

نظر به اینکه مدارس به عنوان یکی از مهم‌ترین و کلیدی‌ترین بناهای عمومی در بافت شهرهای کهن به شمار می‌روند، به دلیل گسترش و توجه به مفاهیم و آموزه‌های علمی و دینی در دوره تیموری و صفوی، مدارس نمودی متمایز و پررنگ در این شهر داشته‌اند؛ به‌گونه‌ای که از دوره تیموری به عنوان دوران طلایی مدارس ایرانی یاد می‌شود (همان). همچنین در هیچ عصری همانند دوران صفویه، مدرسه در شهر طوس ساخته نشده

است. این مدارس، در نزدیکی یا مجاورت مزار مطهر رضوی واقع بوده‌اند و تجمع آن‌ها در مرکزیت شهری از نظر کمی و کیفی، قابل تأمل است (پسندیده و دیگران، ۱۳۸۵، ج ۱، صص ۵۵-۵۶ و آقاملایی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۲۷).

کهن‌ترین اطلاع درباره وجود نهاد مدرسه در مشهد مربوط به اوایل قرن هشتم است؛ زمانی که ابن بطوطه در دیدار خویش از مشهد در سال ۷۳۴ قمری ضمن توصیف ساختمان حرم مطهر امام رضا علیه السلام، از وجود مدرسه‌ای در مجاورت آن خبر داده است (ابن بطوطه، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۳۹۴). گزارش ابن بطوطه، متعلق به دوره حاکمیت ایلخانان و پیش از ظهور سربداران در خراسان است و به نظر می‌رسد فعالیت‌های سیاسی و تبلیغی برخی از امیران سربداری که گرایش امامی داشتند و در اواخر دوران ایلخانان مغول، در مقطعی مشهد را مرکز فعالیت‌های خود قرار داده بودند، در آماده کردن زمینه برای ایجاد نوعی حوزه علمیه شیعی در دوره‌های بعد تأثیر مثبت داشته است (سیدی، ۱۳۷۸، ج ۱، صص ۵۱-۵۲).

در قرن نهم و اوایل قرن دهم، در دوره جانشینان امیر تیمور، آرامش و امنیت نسبی به خراسان بازگشت و مشهد، مرکزیت یافت. در این زمان، مدارس به همت برخی از سلاطین، امیران و دیگر بزرگان تیموری در این شهر ایجاد شد و فعالیت‌های علمی بار دیگر رونق گرفت. در این دوره، ضمن گسترش و بازسازی شهر و توسعه بناهای متعلق به مزار مطهر، مدارس همچون پری‌زاد و دودر و شاه‌رخیه «بالاسر» در مشهد ساخته شد بر اساس منابع در دسترس، اطلاعی در زمینه حضور عالمان شیعی در این مدارس در این مقطع زمانی نداریم. با این حال بر اساس برخی گزارش‌ها، در این دوره، پاره‌ای از محافل علمی و جلسات درسی شیعی در منازل عالمان تشکیل می‌شده است. از جمله در اواخر قرن نهم و اوایل قرن دهم، خاندانی از سادات رضوی در مشهد ساکن بوده که نقابت سادات در این شهر را هم بر عهده داشته است.

۱-۴-۲. مکتب‌خانه

مکتب‌خانه به عنوان اولین پایه تحصیلی کودکان، که نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری جنبه‌های علمی و فرهنگی افراد جامعه در گذشته داشته است، به مثابه پایه ابتدایی در نظام آموزشی امروز عمل می‌کرده است. «مکتب‌خانه اطفال ایتام» در اطراف مزار مطهر

رضوی را شاید بتوان قدیمی ترین مکتب خانه دانست. این مرکز آموزشی بنا به دستور شاه طهماسب، دومین پادشاه صفوی که در سال های ۹۳۰-۹۸۴ قمری حکومت کرده است، در مشهد و در مجاورت مزار مطهر امام رضا علیه السلام تأسیس گردید (ترکمان، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۲۰۲). مطابق این دستور می بایست در این مکتب خانه، چهل پسر و چهل دختر یتیم زیر نظر معلمان مرد و زن شیعه مذهب و پرهیزگار تحصیل کنند. آن ها از نظر لباس و سایر مایحتاج، به رایگان تأمین می شوند و هنگامی که به سن بلوغ رسیدند، هر یک با دیگری ازدواج کرده و به جای آن ها، طفلان یتیم دیگری بیابورند (همان).

از تاریخ دقیق صدور این دستور و نحوه اجرای آن و چگونگی تأسیس این مکتب خانه، مدرکی در دست نیست، ولی با توجه به اسناد ارزشمندی که اکنون در اداره اسناد کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است، معلوم می شود که ظاهراً این مکتب خانه پس از صدور فرمان شاه طهماسب صفوی، تشکیل شده و تا پایان دوره قاجار به کار خود ادامه داده است. محل مکتب خانه در این سال ها دقیقاً روشن نیست که در کجا واقع بوده و در اسناد نیز به محل تشکیل آن اشاره ای نشده است اما آن طور که از قرائن بر می آید، احتمالاً در صحن مقدس عتیق تشکیل می شده است.

ظاهراً در سال ۱۳۲۷ قمری این مکتب خانه به صلاحدید میرزا شفیع خان صدرالممالک، متولی آستان قدس، به شکل مدرسه ای با چهار کلاس، به باغ مرحوم آصفالدوله (چهارباغ) منتقل می شود و به نام «صدریه» و سپس «رضویه» تغییر نام می دهد. با توجه به اسناد می توان گفت که مکتب خانه اطفال ایتم، از جمله قدیمی ترین مکتب خانه ها در مجموعه مزار مطهر رضوی بوده است که بعدها به دلایل متعددی از جمله موقوفاتی که بر آن شده، نام آن تغییر کرده است. برخی از این نام ها عبارتند از: مکتب خانه اطفال سادات، مکتب خانه موقوفه محراب خانی، مکتب خانه اطفال ایتم صحن مقدس عتیق، مکتب خانه سرکار فیض آثار، معلم خانه صحن مقدس عتیق، دبستان سادات، مدرسه صدریه، مدرسه رضویه و... که از میان آن ها، نام مکتب خانه اطفال ایتم سادات مشهورتر است (اسناد شماره ۱۹۰۶۷/۱-۱۹۰۵۶/۱-۱۸۹۶۴/۳-۱۸۹۶۴/۱ و مؤتمن، ۱۳۴۸، ج ۱، صص ۳۰۰-۳۰۱).

۳. دوره های تاریخی موثر در سیر هویتی مشهد مقدس

با توجه به نکات مذکور، اینک به طور مختصر و با تکیه بر منابع موثق، به رویدادهای مهم تاریخی مزار مطهر امام رضا علیه السلام در طول تاریخ ایران از آغاز تا پایان عصر صفویه پرداخته می شود.

۱-۳. عصر طاهریان

طاهریان اولین حکومت مستقل ایران بعد از حمله اعراب است. در اوایل قرن سوم، «طاهربن حسین» (۲۰۵ق) که یکی از سرداران مأمون عباسی بود، از طرف وی امیر خراسان شد و به دلیل آن که عدم اطاعت خود را از مأمون اعلام کرد، اولین حکومت مستقل ایرانی بعد از اسلام در ایران تشکیل شد و حکومت او به طاهریان معروف گردید (گردیزی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۹۷). طاهریان در نبرد با خوارج در شرق ایران به پیروزی دست یافتند و سرزمین های دیگری مانند سیستان و قسمتی از ماوراءالنهر را نیز به تصرف درآوردند. آن ها در حکومت، بسیار هوشمندانه رفتار می کردند و توانستند حدود ۵۰ سال بر خراسان فرمانروایی کنند تا آن که به دلیل بی کفایتی آخرین امیر طاهری، توسط «یعقوب بن لیث صفاری» معدوم شدند (میرخواند، ۱۳۸۰، ج ۶، ص ۲۷۷۸).

به فاصله اندکی پس از شهادت امام رضا علیه السلام، امارت طاهریان بر سرزمین خراسان آغاز گردید. در این دوره، درباره ولایت طوس و مشهدالرضا علیه السلام، اخبار و اطلاعات زیادی در دست نیست و به نظر می رسد که مشهد در دوران سلسله طاهریان بر سرزمین خراسان، چندان مورد توجه واقع نبود و آن چه در منابع تاریخی به آن استناد شده، مرتبط با خود وجود مزار مطهر امام رضا علیه السلام در سناباد طوس بوده است. در این دوره، با انتخاب نیشابور به عنوان پایتخت طوس، سناباد اهمیت سیاسی خود را از دست داد اما پس از مدتی، سناباد^۱ اهمیت از دست رفته خویش را به خاطر وجود بارگاه مطهر امام رضا علیه السلام باز یافت و به تدریج مورد توجه بیش از پیش شیعیان قرار گرفت (زارعی و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۱۰۵-۱۱۵).

۱. سناباد روستایی در ولایت طوس است که مدفن امام رضا علیه السلام بوده و هم اکنون جزء شهر مشهد است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۹، ص ۱۳۷۷)

۲-۳. عصر سامانیان

سامانیان (۸۷۴-۱۰۰۴ق)، منسوب به «سامان خداه»، دهقان زرتشتی از نواحی بلخ و به قولی سمرقند و مالک قریه سامان در آن نواحی بودند. با روی کار آمدن سامانیان و در سایه حمایت امرای سامانی، دوره‌ای از رشد و شکوفایی بر طوس حکم فرما گردید. زمان امارت «ابومنصور عبدالرزاق طوسی»، دوران اعتلای معنوی و فرهنگی طوس به شمار رفته و به تبع آن، مشهدالرضا علیه السلام هم از گسترش خاصی برخوردار گردید (صدوق، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۷۱۹-۷۲۷).

ابن حوقل در نتیجه گزارش خود در نیمه دوم قرن چهارم هجری، از مشهدالرضا علیه السلام یاد می‌کند که مزار مطهر علی بن موسی الرضا علیه السلام در بیرون شهر نوغان است و در مجاورت قبر هارون الرشید، در مقبره‌ای زیبا در قریه‌ای به نام سناباد است که حصنی استوار دارد و گروهی در آن معتکفاند (ابن حوقل، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۱۶۹). با دقت در مطالب منقول از صور الارض ابن حوقل، وجود حصن یا بارو بر گرد قبر هارون و مزار مطهر امام رضا علیه السلام در دهکده سناباد، سندی بر تعمیر و توسعه روضه مقدس رضوی، اضافاتی بر تعداد اماکن مزار مطهر امام رضا علیه السلام بوده است که گروهی از زائران در آن جا به اعتکاف مشغول می‌شدند و توسط حصار دفاعی که می‌توان آن را اولین باروی مشهد در نظر گرفت، محافظت می‌گردیده است.

۳-۳. عصر دیالمه و آل بویه

دیالمه یا دیلمیان، طوایفی کوه نشین بودند که جغرافی دانان عرب قرن دهم میلادی آنان را همان ساکنان منطقه دیلمان در ارتفاعات گیلان می‌دانستند. دیالمه در دوره ساسانیان به عنوان مزدور در ارتش ساسانی خدمت می‌کردند. پس از ورود اسلام به ایران، در طی قرون اولیه اسلامی، دیالمه جامعه‌ای منزوی داشتند و حاکمان دیلمی، پیشرفت در کشاورزی را به بهانه مبارزه با دشمن (خلافت عباسی)، به تعویق می‌انداختند. آن‌ها بعدها برای مبارزه با عوامل طاهری، از علویان حمایت کردند و از میان سرداران سپاه علوی، افرادی برخاستند که پس از انقراض حکومت علویان، خودشان حکومت‌های مقتدری تشکیل دادند. از این میان می‌توان به «مرداوچ»، مؤسس زیاریان، و فرزندان «بویه» مؤسسین آل بویه و «سفار شیرویه» اشاره کرد.

در واقع بعد از حکومت نیمه مستقل طاهریان و پس از صفاریان و در ایام امارت سامانیان در ماوراءالنهر، این حکومت‌ها توانستند بر قسمت عمده عرب ایران، یعنی از خراسان تا بغداد تسلط یابند. دیلمیان در نیمه قرن دوم، با دعوت علویان زیدی به اسلام گرویدند و نخستین دولت شیعی را تأسیس کردند. آنان در نیمه اول قرن چهارم نیز حکومت آل بویه را بنیان نهادند که به سبب جانب داری از مذهب شیعه و سلطه مطلقه بر دستگاه خلافت، از دیگر حکومت‌های مستقل، تمایزی آشکار یافت. آل بویه، سلسله ایرانی نژاد و شیعی مذهب ساکن منطقه دیلمان ایران، منسوب به ابوشجاع بود که (میان سال‌های ۳۲۱-۴۴۸ق/ ۹۳۳-۱۰۵۶م) بر مناطق وسیعی از ایران و عراق حکمرانی کردند و قدرت سیاسی خلافت عباسی را به دست گرفتند.

پس از ساخته شدن هارونیه، نظر به این که امام رضا علیه السلام در این محل مدفون بود، برای نخستین بار سلاطین شیعه مذهب دیالمه و آل بویه، به تعمیر اساسی این مزار مطهر به نام «مشهدالرضا علیه السلام» همت گماشتند. در نتیجه اقرار امرای آل بویه به مذهب تشیع، زمینه گسترش مشهد، بیش از پیش فراهم شد و به ویژه مزار مطهر امام رضا علیه السلام ساخته و پرداخته گردید (اشپولر، ۱۳۶۹، ج ۱، صص ۱-۳۳۰). لذا زیارت این مزار در این دوره همچنان پر رونق بود و حتی علاقه مندان و زائران آن روز به روز افزوده می‌شد (فاضل بسطامی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۳۱).

۳-۴. عصر غزنویان

غزنویان، سلسله ترک تباری بودند که حکومت خراسان و ماوراءالنهر را (از سال ۳۵۱ تا ۵۸۲ق) به دست گرفتند و قلمرو خود را تا هند گسترش دادند. بنیان‌گذار این سلسله، محمود غزنوی بود و زمانی که حکومت سامانیان به نهایت ضعف و ناتوانی رسید، محمود که حاکم غزنه بود، خراسان را تصرف کرد و خلیفه عباسی نیز حکومت او را به رسمیت شناخت. پس از به قدرت رسیدن غزنویان و آرامش نسبی که در ولایت طوس در سایه لیاقت و کاردانی ارسلان جاذب، سپه دار طوس، حکم فرما گردیده بود، مشهدالرضا علیه السلام رو به ترقی و پیشرفت گذاشت (سایکس، ۱۳۳۶، ج ۱، ص ۲۹).

۵-۳. عصر سلجوقیان

سلسله سلجوقی را می‌توان یکی از مهم‌ترین دولت‌هایی دانست که توسط ترکان تأسیس گردید. در طول زمامداری سلاطین اولیه این سلسله، تحول بزرگی در فرهنگ و تمدن اسلام به ویژه در ایران به وجود آمد. مؤسس واقعی این سلسله، طغرل بن میکائیل بن سلجوق بود که از سال ۴۲۹ تا ۴۵۵ قمری حکمرانی کرد. وی در سال ۴۲۹ قمری با شکست دادن سلطان مسعود غزنوی، در نیشابور به تخت سلطنت نشست و از آن پس، دولت سلجوقی دارای شوکتی زیاد و مملکتی پهناور شد. با وجود سیطره درازمدت سلجوقیان بر سرزمین ایران، منابع و متون تاریخی این دوره، اخبار و روایات روشنی از وضعیت توسعه مشهدالرضا علیه السلام ارائه نمی‌کنند.

با توجه به گرایش حاکمان این دوره به مذهب تسنن و نزاع و دشمنی شدید آنان با تشیع به ویژه فرقه اسماعیلیه، دور از ذهن نخواهد بود که چندان اهمیتی به توسعه و عمران شهر مشهد نداشته باشند. با این حال در سایه سیاست برخی از وزرای مشهور این دوره همچون خواجه نظام الملک، صدر اعظم سلجوقیان، وی پادشاهان سلجوقی از جمله: آلب ارسلان و ملک‌شاه سلجوقی را به زیارت و تجلیل از بقاع متبرکه مشهد و قم تشویق می‌کرد (خواندمیر، ۱۳۵۳، ج ۲، ص ۴۸۹ و هرن، ۱۳۴۹، ج ۱، ص ۵۲).

۱-۵-۳. حمله غزها به مزار مطهر رضوی

در سال ۵۴۸ قمری ترکان غز به مشهد و ناحیه طوس حمله کردند. آن‌ها همه شهر را به آتش کشیدند و بسیاری از مردم از جمله علماء و بزرگان را کشتند. در جریان این یورش، به بنای مزار مطهر لطمه وارد شد که سال بعد در عهد سلطان سنجر، به مرمت آن همت گماشتند. گفته‌اند به منظور استحکام بیشتر، در مصالح بنای گنبد، گل ارمنی، آب انگور و موی بز به کار رفته است. به دستور زمرد، خواهرزاده سلطان سنجر (۵۱۱-۵۵۲ ق) بنا بر نوشته‌های روی کاشی‌ها، آزاره مزار با کاشی‌های نفیس شش‌ضلعی، هشت‌ضلعی و ستاره‌ای تزیین شد. این بانو دستور داد قرآن کریم را با خط خوش در جزوه‌هایی نوشتند و آن‌ها را وقف مزار ساخت (ابن‌اثیر، ۱۳۵۶، ج ۱۱، ص ۱۸۱؛ خراسانی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۵۸۰-۵۸۱).

۳-۶. عصر خوارزمشاهیان

خوارزمشاهیان در منطقه خوارزم، به مرکزیت گرگانج ساکن بودند که در دوره سلجوقیان به مرور از دست نشاندگی خارج شدند و علاوه بر خوارزم، بر ماوراءالنهر و ایران هم دست یافتند. بنیان گذار این سلسله، انوشتکین بود که در سال ۱۰۷۷ قمری ملکشاه سلجوقی او را به عنوان حاکم خوارزم منصوب کرد. هر چند عمر حکومت خوارزمشاهی نسبت به دوره سلاجقه بسیار محدودتر بود، ولی با این وجود به نظر می‌رسد که امرا و حکام عهد خوارزمشاهی از جمله سلطان محمد خوارزمشاه، نسبت به ترمیم و آبادانی مشهد توجه خاصی مبذول داشته‌اند.

آثار و مدارک تاریخی به جای مانده از این دوره همانند وجود سنگاب خوارزمشاهی (بینش، ۱۳۴۷، ص ۷۶-۱۰۸)، کاشی های زرین فام متعالی در آزاره مزار رضوی و محراب های نفیس متعددی که دارای ماده تاریخی ۶۱۲ هجری می‌باشند نشان از توسعه تعمیرات و اهتمام حاکمان این سلسله در توسعه مزار مطهر امام رضا علیه السلام و نشان دهنده گسترش شهر در این دوره است (بینش، ۱۳۵۶، ص ۲۹ و مؤتمن، ۱۳۴۸، ج ۱، ص ۵).

۳-۷. عصر مغولان

در طی قرن هفتم هجری، مغولان بخش بزرگی از سرزمین‌های شرق اسلامی را تحت سیطره خود گرفتند و در صحنه سیاسی و اجتماعی این سرزمین‌ها حضوری مسلط یافتند. ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه می‌نویسد که «مغولان در سال ۶۱۸ قمری، ابتدا به طوس حمله آوردند، شهر را غارت کردند و مردم را به قتل رسانیدند. سپس وارد مشهدالرضا علیه السلام شدند و آن جا را خراب کردند» (ابن ابی الحدید، ۱۳۹۰، ج ۸، ص ۲۳۵).

اگرچه بعضی منابع، از خرابی مزار مقدس رضوی به دست مغولان سخن گفته‌اند، اما باز مؤلف تاریخ آستان قدس رضوی از قول ابن ابی الحدید می‌نویسد: «با وجودی که مردم مشهد را به قتل رسانیدند، مزار رضوی را حداقل تخریب نکردند و احتمالاً به غارت اموال و ائاثیه آن اکتفا کردند» (همان، ص ۲۴۱). عطاءالملک جوینی، مؤلف تاریخ جهانگشا نیز از خرابی مزار مطهر رضوی به دست مغولان ذکری به میان نیاورده است. منظومه فضل بن روزبهان خنجی در مهمان نامه بخارا که شرح حمله مغولان به طوس و مشهد را

نگاشته است، دلالت می‌کند که مزار مطهر را خراب نکرده‌اند؛ زیرا نوشته‌های سال ۶۱۲ قمری که قبل از حمله مغولان بوده، هنوز پابرجاست (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۰۱-۱۰۳؛ جوینی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۱۴-۱۱۵؛ صدر حاج سیدجواد، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۷؛ یارشاطر، ۱۳۶۰، ج ۱، ص ۸۹-۹۴ و اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲، ج ۳، ص ۵۰-۵۲ و ۱۲۷).

۸-۳. عصر ایلخانیان

ایلخانیان، سلسله‌ای از مغولان حاکم بر ایران بودند که از سال ۶۵۳ تا ۷۳۶ قمری در ایران حکومت می‌کردند. پس از انقراض دولت خوارزمشاهیان، سرزمین‌های ماوراءالنهر، خراسان بزرگ و بخش‌های دیگر ایران، به دست مغول افتاد. ضربات مالی، فرهنگی و سیاسی چنگیزخان بر ایران، مجالی برای ظهور دولت تازه‌ای نمی‌گذاشت. به همین دلیل، مغولان یکی از سرداران خود را برای حکومت در سرزمین خوارزمشاهیان تعیین می‌کردند تا این که در دوره حکومت منگوقاآن، طرح تصرف بقیه ایران و مرکز خلافت مطرح شد و هلاکو مأمور انجام این نقشه گردید. او در سال ۶۵۱ ق، به سوی غرب حرکت کرد. ابتدا قلعه‌های اسماعیلیان را به تسلیم واداشت و سپس عازم بغداد، مرکز حکومت عباسیان شد. وی پس از محاصره و فتح بغداد، خلافت ۵۰۰ ساله عباسی را منقرض کرد و حکومت ایران و بغداد را به دست گرفت (خواندمیر، ۱۳۵۳، ج ۲، ص ۴۸۹).

با روی کار آمدن ایلخانان مغول و تلاش آن‌ها در جهت تعمیر خرابی‌های به عمل آمده، اقدامات مهمی در زمینه عمران و آبادی و سر و سامان دادن به اوضاع کشور صورت پذیرفت. در طی سال‌های بعد و با وجود اسلام آوردن برخی از حاکمان مغول همچون: تکودار، غازان خان و اولجایتو و نیز پیوستن وزرای دانشمندی چون خواجه نصیرالدین طوسی و فضل‌الله همدانی به دستگاه حکومت، تا حدود زیادی قتل و غارت از سرزمین ایران رخت بریست (مینورسکی، ۱۳۴۱، صص ۱۸۵-۲۰۶ و رجبزاده، ۱۳۵۵، ج ۱، ص ۶۲).

در میان حاکمان ایلخانی، سلطان محمد خدابنده، با قبول مذهب تشیع، بیش از سایرین، نقش مهمی در توسعه مزار رضوی و ایجاد اقدامات عمرانی در مشهد مقدس ایفا نمود. در نتیجه، مزار مطهر امام رضا علیه السلام و به تبع آن شهر مشهد می‌تواند در زمان این حاکم مشهور به اولجایتو رونق نوینی یافته باشد (خوافی، ۱۳۳۹، ج ۳، ص ۱۷).

۹-۳. عصر تیموریان

امپراتوری تیموری یا امپراتوری گورکانی، دودمانی ترک تبار با فرهنگی ایرانی بودند که از سال ۸۰۷ تا ۹۱۳ ق، در ایران حکومت می‌کردند. بنیان‌گذار این سلسله، تیمور لنگ بود که در قبیله ترکی-مغولی برلاس به دنیا آمد و ادعا می‌کرد نسبش به چنگیز خان می‌رسد. تیمور، در طی سال‌ها کشورگشایی و یورش به سرزمین‌های مجاور، کشوری گسترده و دولتی بزرگ ایجاد کرد و سرزمین‌های ماوراءالنهر را به جایگاهی بالا رساند و مرزهای خود را در سراسر آسیای میانه و خراسان گسترانید.

در قرن نهم هجری و در سال ۸۲۱ قمری، تیموریان توجه ویژه‌ای به حرم مطهر امام رضا علیه السلام و شهر مشهد داشته‌اند. شاهرخ، جانشین امیر تیمور که در هرات حکومت می‌کرد، چند ماه از سال را در مشهد ساکن می‌شد. در پی کوشش‌های شاهرخ تیموری در آبادانی مشهد، به همت همسرش به نام گوهرشاد آغا یا گوهرشاد بیگم، نخستین مسجد جامع شهر با نام وی در سمت قبله که صحن جنوبی حرم مطهر را تشکیل می‌دهد به پایان رسید و سپس بنای دارالحفاظ، بین مزار مطهر و مسجد گوهرشاد و تحویل‌خانه یا خزانه در مشرق دارالحفاظ ساخته شد. هم‌زمان با این ابنیه در داخل صحن، در پیرامون مزار مطهر امام رضا علیه السلام مدرسه پری‌زاد و بالاسر و دو در که تا به امروز باقی مانده‌اند بناگردید. در دوران تیموری، بناهایی همچون صحن عتیق و اساس ایوان طلا توسط امیر علی شیر نوایی، وزیر سلطان حسین بایقرا ساخته شد که بعدها در دوره شاه عباس اول صفوی توسعه یافت و ایوان مزبور توسط نادرشاه طلاکاری گردید (صدر حاج سیدجوادی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۵۷).

۱۰-۳. عصر صفویه

صفویان سلسله‌ای ایرانی و شیعه مذهب بودند که در سال‌های ۸۸۰ الی ۱۱۱۴ قمری، به مدت ۲۳۵ سال بر ایران فرمانروایی کردند. بنیان‌گذار دولت صفوی شاه اسماعیل اول است که در سال ۸۸۰ قمری، در تبریز تاج‌گذاری کرد. این سلسله نام خود را از یکی از نیاکان خود به نام شیخ صفی‌الدین اردبیلی (۷۵۳ ق) برگرفت و با اتکا به مذهب شیعه اثنی‌عشری و طریقت صوفیه، در قالب حکومت مذهبی بر ایران حکم راند (غفاری‌فرد، ۱۳۸۱، ج ۱، صص ۲۱-۳۶).

عصر صفویه از مهم ترین دوران های تاریخی ایران به شمار می آید چرا که با گذشت ۸۵۰ سال از نابودی دولت ساسانی، برای اولین بار یک دولت متمرکز ایرانی توانست بر سراسر ایران آن روزگار فرمانروایی کند. با ظهور سلسله صفویه، دوران جدید کامیابی مشهد آغاز گردید. اسماعیل اول (۹۰۷-۹۳۰ق)، مذهب تشیع را به عنوان مذهب ملی کشور، رسمیت بخشید و به شهرهای مقدس در داخل مرزهای ایران، به ویژه شهرهایی مانند مشهد و قم اهمیت می داد.

زیارت امام رضا علیه السلام مورد توجه شیعیان واقع شد و شهر مشهد توسعه یافت. وجود مزار مطهر امام رضا علیه السلام در مشهد و اهمیتی که در دربار صفوی بدان می دادند، توانست در تثبیت حکومت صفوی مؤثر واقع گردد. در این دوره، بر عظمت و شکوه مزار مطهر افزوده شد و مناره نزدیک گنبد که در عهد غزنویان به دستور ابن معتر، حاکم نیشابور برپا گردیده بود، به امر شاه طهماسب، مرمت و طلاکاری شد البته در شورش عبدالؤمن خان ازبک، خشت های گنبد و گلدسته، در کنار دیگر نفایس مزار مطهر به غارت رفت (ترکمان، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۳۰۷).

نتیجه گیری

یکی از بزرگ ترین شهرهای زیارتی جهان و تأثیرگذارترین بلاد در ایران، شهر مشهد مقدس است. جهان شهرها، با هدف بهره برداری از مناطق مختلف جهان در حوزه های مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و... به عنوان یک قطب جهانی مطرح هستند. در این میان، مفهومی به عنوان شهر معنوی، که دارای ظرفیت و پذیرش میلیون ها انسان، که برای کسب فیض الهی و اخلاقی در یک مکان واحد حاضر می شوند، در آن ها مطرح نیست.

در این پژوهش، با بررسی آثار فرهنگی مزار مطهر امام رضا علیه السلام در ایران از آغاز تا پایان عصر صفویه مشخص شد همان طور که امامان اهل بیت علیهم السلام در زمان حیات، آثار و برکاتی در زمینه های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی داشتند، وجود مبارک مزار مطهر ایشان، به ویژه امام رضا علیه السلام، در نوع و شکل زندگی مردم ایران در حوزه فرهنگی از آغاز تا پایان عصر صفویه حتی در حال حاضر نیز تأثیرات بسزایی داشته است. پس از شهادت امام علی بن موسی الرضا علیه السلام، در حالی که ساختار

شهری مشهد شکل نگرفته بود، بر گرد مزار مطهر رضوی، زائران و ساکنان حضور یافتند و با گسترش حضور زائران و ساخت و سازهای مسکونی و عام المنفعه، کم‌کم ساختار فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی و... شهر مشهد شکل گرفت. عواملی چند در گسترش و پیشرفت این شهر و مزار مطهر رضوی تأثیر قابل توجهی داشته است، از جمله: زیارت، برگزاری آیین‌ها و مراسم‌های دینی، حضور و مهاجرت علمای صاحب نام و دوستداران اهل بیت علیهم السلام و تأسیس مدارس علمی در این منطقه.

منابع تاریخی، به آثار فرهنگی مزار مطهر امام رضا علیه السلام تا قبل از دوره صفوی اشاره کمی داشته‌اند. در حقیقت، از دوره صفوی به بعد است که با رسمی شدن مذهب تشیع، توجه جدی به توسعه مزار مطهر و به تبع آن، بیوتات مختلف ایجاد شد یا گسترش یافتند.

منابع و مأخذ

۱. ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن ابی‌الکرم، *الکامل فی التاریخ*، ترجمه: عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت، تهران، علمی، ۱۳۵۶ ش.
۲. _____، *الکامل فی التاریخ*، ترجمه: حمیدرضا آژیر، تهران، اساطیر، ۱۳۹۱ ش.
۳. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید، *شرح نهج البلاغه*، تهران، کتاب نیستان، ۱۳۹۰ ش.
۴. ابن حمزه، محمد بن علی، *الثاقب فی المناقب*، تحقیق: رضا علوان، قم، مؤسسه انصاریان، ۱۳۷۰ ش.
۵. ابن خلکان، احمد بن محمد، *وفیات الأعیان و إبناء الزمان*، تحقیق: احسان عباس، قم، الشریف الرضی، ۱۳۶۴ ش.
۶. ابن فوطی، عبدالرزاق بن احمد، *تلخیص مجمع الآداب فی المعجم الألقاب*، به کوشش: محمد عبدالقدوس قاسمی، لاهور، بی‌نا، ۱۳۵۹ ق.
۷. ابن عساکر، علی بن حسن، *معجم الشیوخ*، دمشق، دار البشائر، ۱۴۲۱ ق.
۸. ابن حوقل، محمد، *سفرنامه صورة الارض*، ترجمه: جعفر شعار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۶ ش.
۹. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، *رحله ابن بطوطه*، بیروت، دار صادر، ۱۴۰۷ ق.
۱۰. اشپولر، برتولد، *ایران در قرون نخستین اسلامی*، ترجمه: جواد فلاطوری، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۹ ش.
۱۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (صنیع‌الدوله)، *مطلع الشمس*، تهران، پیشگام، ۱۳۶۲ ش.
۱۲. امین عاملی، سیدمحسن، *اعیان الشیعه*، تحقیق: حسن امین، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، ۱۳۶۸ ش.
۱۳. افندی اصفهانی، عبدالله بن عیسی بیگ، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، قم، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۱ ق.
۱۴. آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن، *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۰۳ ق.
۱۵. بینش، تقی، *امور فرهنگی آستان قدس؛ آستان قدس، دیروز و امروز*، مشهد،

آستان قدس رضوی، ۱۳۵۶ش.

۱۶. بیهقی نیشابوری کیدری، محمدبن حسین، *حدائق الحقائق فی شرح نهج البلاغه*، تهران، بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۷۵ش.

۱۷. _____، *حدائق الحقائق فی شرح نهج البلاغه*، به کوشش عزیزالله عطاردی، حیدرآباد دکن، بی نا، ۱۴۰۳ق.

۱۸. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، *تاریخ تفکر اندیشه اجتماعی در اسلام*، تهران، سمت، ۱۳۸۷ش.

۱۹. ترکمان، اسکندربیک منشی، *تاریخ عالم آرای عباسی*، تصحیح: محمداسماعیل رضوانی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۷ش.

۲۰. جعفریان، رسول، *صفویه در عرصه دین فرهنگ و سیاست*، تهران، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، چاپ اول، ۱۳۷۹ش.

۲۱. جویینی، عطاءالملک بن محمد، *تاریخ جهانگشا*، تصحیح: محمد قزوینی، تهران، انتشارات نگاه، ۱۳۸۷ش.

۲۲. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین، *تاریخ حبیب السیر فی الاخبار افراد بشر*، به اهتمام: محمود دبیر سیاقی، تهران، کتاب‌فروشی خیام، ۱۳۵۳ش.

۲۳. خنجی، فضل‌الله روزبهان، *مهمان نامه بخارا*، به اهتمام: منوچهر ستوده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۵ش.

۲۴. خوافی، فصیح‌بن احمد، *مجمل فصیحی*، تصحیح: محمود فرخ، مشهد، باستان، ۱۳۳۹ش

۲۵. خراسانی، محمدهاشم، *منتخب التواریخ*، تهران، کتاب‌فروشی اسلامیة، ۱۳۸۲ش.

۲۶. داعی حسنی رازی، سیدمرتضی، *تبصره العوام فی معرفه مقالات الأنام*، (چاپ عباس اقبال آشتیانی)، تهران، اساطیر، ۱۳۶۴ش.

۲۷. دهخدا، علی‌اکبر، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ش.

۲۸. _____، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۲ش.

۲۹. راوندی، مرتضی، *تاریخ اجتماعی ایران*، تهران، انتشارات نگاه، چاپ دوم، ۱۳۸۲ش.

۳۰. رجب‌زاده، هاشم، *آیین کشورداری در عهد وزارت رشیدالدین فضل‌الله همدانی*، تهران، طوس، ۱۳۵۵ش.

۳۱. سایکس، سر پرسی، *سفرنامه سر پرسی سایکس*، ترجمه: حسین سعادت نوری، تهران،

- ابن سینا، ۱۳۳۶ ش.
۳۲. سیدی، مهدی، *تاریخ شهر مشهد*، تهران، جامی، ۱۳۷۸ ش.
۳۳. سمعانی، عبدالکریم بن محمد، *التحییر فی المعجم الکبیر*، بغداد، مطبعه الارشاد، ۱۳۹۵ ق.
۳۴. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، *عیون اخبار الرضا علیه السلام*، ترجمه: حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری، تهران، صدوق، ۱۳۷۲ ش.
۳۵. _____، *امالی*، تحقیق: محمدباقر کمرهای، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۰ ق.
۳۶. صدر حاج سیدجوادی، احمد، *دایره المعارف تشیع*، تهران، نشر شهید سعید محبی، ۱۳۸۵ ش.
۳۷. طوسی، محمد بن حسن، *الرسائل العشر*، مقدمه: محمد واعظزاده خراسانی، قم، بی نا، ۱۴۰۳ ق.
۳۸. عطاردی، عزیزالله، *تاریخ آستان قدس رضوی*، تهران، عطارد، ۱۳۷۱ ش.
۳۹. _____، *فرهنگ خراسان*، تهران، عطارد، ۱۳۷۶ ش.
۴۰. غفاری فرد، عباسقلی، *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره صفویه*، تهران، سمت، ۱۳۸۱ ش.
۴۱. فاضل بسطامی، نوروزعلی بن محمدباقر، *فردوس التواریخ*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳ ش.
۴۲. قمی، شیخ عباس، *فوائد الرضویه فی احوال علماء المذهب الجعفریه*، تصحیح: ناصر باقری بیدهندی، قم، بوستان کتاب قم، ۱۳۸۵ ش.
۴۳. کاتبی، سید علی، *مرآت الممالک*، ترجمه محمود تفضلی و علی گنجه لی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۲۵۳۵.
۴۴. گردیزی، ضحاک بن محمود، *تاریخ گردیزی (زین الأخبار)*، تصحیح: عبدالحسین حبیبی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳ ش.
۴۵. مؤمن، علی، *تاریخ آستان قدس*، بی جا، چاپخانه بانک ملی، ۱۳۴۸ ش.
۴۶. مقدس اردبیلی، احمد، *حدیقه الشیعه*، تهران، انتشارات علمیه اسلامی، بی تا.
۴۷. منتجب الدین رازی، علی بن عبیدالله، *فهرست اسماء علماء الشیعه و مصنفیهم*، تحقیق:

- عبدالعزیز طباطبایی، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۰۶ق.
۴۸. مفید، محمدبن محمدبن نعمان، *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*، قم، المؤتمر العاملی لألفیه الشیخ المفید، ۱۴۱۳ش.
۴۹. موحد، صمد، *دایره المعارف بزرگ اسلامی*، تهران، مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۴ش.
۵۰. میرخواند، محمدبن خاوندشاه، *تاریخ روضه الصفا*، تصحیح: جمشید کیانفر، تهران، اساطیر، ۱۳۸۰ش.
۵۱. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، *بحار الأنوار الجامعه لدرر اخبار الأئمه الأطهار*، تحقیق: سیدابراهیم میانجی و محمدباقر بهبودی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۵۲. هیلن برند، روبرت، *هنر و معماری اسلامی*، ترجمه: باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران، روزنه، ۱۳۸۳ش.
۵۳. هرن، پاول، *تاریخ مختصر ایران*، ترجمه: صادق رضازاده شفق، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۹ش.
۵۴. یارشاطر، احسان، *دانشنامه ایران و اسلام*، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ش.

مقاله

۵۵. بینش، تقی، «*سنگاب خوارزمشاهی*»، نامه آستان قدس، دوره هشتم، ش ۳۸، ص ۷۶-۱۰۸، ۱۳۴۷ش.
۵۶. زارعی، علی؛ هاشمی زرج‌آباد، حسن و مسعودی، ذبیح‌الله، «*نقش جایگاه حرم مطهر رضوی در شکل‌گیری و تکامل حیات شهری مشهدالرضا علیه السلام*»، پژوهشنامه خراسان بزرگ، سال هفتم، ش ۲۳، تابستان، صص ۱۰۵-۱۱۵، ۱۳۹۵ش.
۵۷. قصابیان، محمدرضا، «*پیشینه مراسم قرائت قرآن در حرم رضوی*»، مشکوه، ش ۹۰، بهار، صص ۸۴-۱۰۰، ۱۳۸۵ش.
۵۸. مطهری، حمیدرضا و نجفی‌نژاد، سعید، «*جایگاه حرم مطهر رضوی در سیاست مذهبی صفویان*»، فرهنگ رضوی، سال هفتم، ش ۲۶، تابستان، صص ۹-۳۶، ۱۳۹۸ش.
۵۹. مینورسکی، ولادیمیر فیودورویچ، «*مقاله طوس*»، ترجمه: سمبات قوطانیان، نشریه فرهنگ و هنر، ش ۳-۲۱، اردیبهشت - دی، صص ۱۸۵-۲۰۶، ۱۳۴۱ش.

Investigating the historical development of attention to the sacred tomb of Imam Reza (peace be upon him) in Iran from the beginning to the end of the Safavid era

Abstract

The holy shrine of Imam Reza, peace be upon him, has received special attention from Iranians since the beginning of the Third century and became a source of blessings and many cultural and civilizational works for the Iranian people. It is necessary to know the cultural works of Motahar Razavi Tomb as a huge religious and cultural complex; Because familiarity with the historical background and the effects of this holy place on people's lives can be used in the protection, strengthening and current development of the shrine of Hazrat. In this research, the authors have investigated and recognized these cultural works in Iran, from the beginning to the end of the Safavid era, using a descriptive-analytical method. The findings indicate: with the passage of time, the holy shrine of Imam Reza (peace be upon him) has had a significant boom and increase in terms of Islamic and traditional architecture, and on the other hand, the effort to create the well-being of the pilgrims of his eminence during different eras, as one of the important axes of the activities The custodians of Astan Quds Razavi, as well as the residence of scholars and Sadat near the holy shrine of Imam Reza, peace be upon him, have left a significant cultural impact in Iran in the direction of propagating religion and developing and promoting the school of Ahl al-Bayt Infallibility and Purity (peace be upon them).

Key words: Tus, Mashhad, Khorasan, holy shrine of Imam Reza, peace be upon him, Iran, cultural works.

